

## فصل دوم

### ظهور اسلام، حرکتی تازه در تاریخ بشر

نزدیک به یک چهارم جمعیت کنونی جهان و افزون بر ۹۹٪ جمعیت ایران را مسلمانان تشکیل می‌دهند. اسلام در ابعاد مختلف زندگی فردی و اجتماعی ما ایرانیان تأثیر بسزایی دارد و بخش مهمی از هویت ما را تشکیل می‌دهد. بنا براین، به عنوان یک ایرانی و مسلمان، ضرورت دارد که از انگیزه و توانایی لازم برای مطالعه و شناخت تاریخ اسلام، به ویژه دوران صدر اسلام و زندگانی رسول خدا برخوردار بوده و درک کنیم که اسلام در چه شرایطی در عربستان ظهور کرد، چگونه به اقصی نقاط جهان از جمله سرزمین ما گسترش یافت و با ظهور و گسترش آن چه تغییر و تحولی در زندگی انسان‌ها و جوامع به وجود آمد.



در ۱۷ یا به روایت دیگر، در ۱۲ ربیع‌الاول عام الفیل<sup>۱</sup>، در مکه نوزادی در خاندان بنی‌هاشم از قبیله قریش زاده شد که او را محمد نام نهادند. این مولود ستوده، پیش از ولادت، پدر خود عبدالله و در شش سالگی مادر خود، آمنه را از دست داد و نخست تحت سرپرستی جدش عبدالمطلب و سپس عمویش ابوطالب قرار گرفت و رشد کرد. محمد ﷺ در چهل سالگی به پیامبری مبعوث و پیام آور دین اسلام شد. شما در این درس با استفاده از شواهد و مدارک برگرفته از قرآن و سایر منابع و پژوهش‌های تاریخی، با اوضاع اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی شبه جزیره عربستان در آستانه ظهور اسلام، آثار و نتایج تلاش‌های رسول خدا و پیروانش برای دعوت به اسلام و عکس‌العمل دشمنان آنان را در دوران سیزده ساله بعثت در مکه بررسی و تحلیل خواهید کرد.

## شبه جزیره عربستان در آستانه ظهور اسلام

### فعالیت ۱

تا کنون شنیده یا خوانده‌اید که دوران پیش از اسلام سرزمین عربستان، به «عصر جاهلیت» معروف شده است. پیش از مطالعه درس، به صورت گروهی، مشخصه‌های عصر جاهلیت را به یاد آورید و یادداشت کنید و پس از تدریس مباحث این قسمت، نوشته‌های خود را بازبینی، اصلاح و تکمیل نمایید.

شبه جزیره پهناور عربستان، با آب و هوایی گرم و خشک، در جنوب و جنوب‌غربی فلات ایران قرار دارد. این شبه جزیره، مسکن دیرینه عرب‌ها است.



شبه جزیره عربستان در آستانه ظهور اسلام

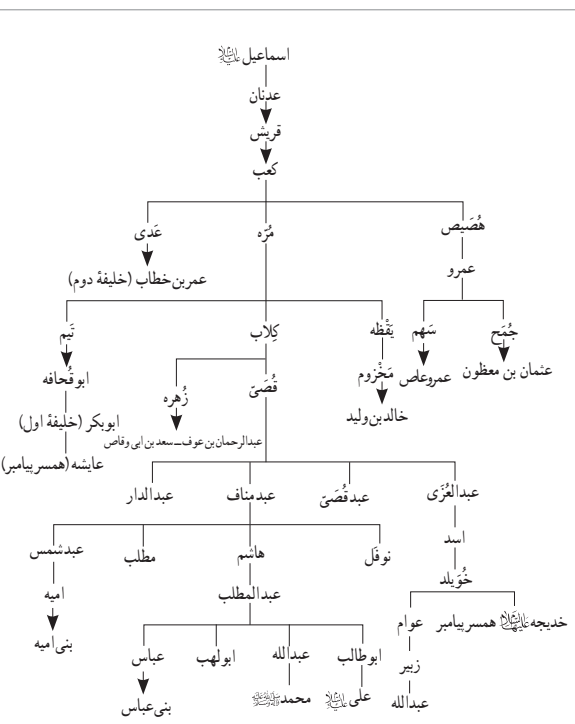
۱- به معنای سال فیل. علت این نام‌گذاری چنین بود که در آن سال آبرهه که بر یمن تسلط داشت، با سپاهی فیل‌سوار به قصد ویرانی کعبه به مکه حمله کرد، اما ناکام ماند. بسیاری از مورخان، عام الفیل را برابر با ۵۷۰ م دانسته‌اند.

مطالعات مورخان و کاوش‌های باستان‌شناسان در سده‌های ۱۹ و ۲۰ م. نشان داده که پیش از میلاد حضرت عیسی علیه السلام، فرهنگ و تمدن مهمی در سرزمین یمن، واقع در جنوب شبه‌جزیره عربستان وجود داشته است. پس از آنکه این تمدن باستانی دچار انحطاط و زوال شد، عده زیادی از ساکنان آن سرزمین به دیگر نواحی آن شبه‌جزیره مهاجرت کردند.

## نظام اجتماعی و سیاسی

در آستانه ظهور اسلام، ساکنان شبه‌جزیره عربستان را قبیله‌ها و طایفه‌های گوناگون عرب تشکیل می‌دادند و هر یک از آنها، بر پایه نسب‌نامه‌هایی که سینه به سینه منتقل شده بود، خود را به یکی از دو دسته قحطانی<sup>۱</sup> (جنوبی) و عدنانی<sup>۲</sup> (شمالی) منسوب می‌کردند. در آن زمان، زندگی چادرنشینی و نظام قبیله‌ای در سرتاسر این سرزمین، حتی در شهرهای مکه، طائف و یثرب رواج داشت. قبیله، یک واحد اجتماعی و سیاسی مستقل به حساب می‌آمد و شامل تمامی افرادی می‌شد که دارای نیای مشترک بودند و با یکدیگر پیوند خونی داشتند.

از جمله شاخص‌ترین ارزش‌های حاکم بر نظام قبیله‌ای، افتخار به حسب<sup>۳</sup> و نسب، احترام به روابط خونی و خویشاوندی، اطاعت بی‌چون و چرا از رئیس یا شیخ قبیله و پشتیبانی بی‌قید و شرط از افراد قبیله در هر شرایطی بود. وابستگی شدید عرب‌ها به قبیله خود، موجب به وجود آمدن تعصب یا عصبیت قبیله‌ای شده بود. تعصب قبیله‌ای، نقش زیادی در بروز جنگ و خونریزی‌های بی‌دری در شبه‌جزیره عربستان داشت.



نسب‌نامه قبیله قریش

ساکنان عربستان در دوران پیش از اسلام به داشتن برخی خصلت‌های اخلاقی مانند مهمان‌نوازی، شجاعت، سخاوت، مروت و استقامت در برابر سختی‌های زندگی معروف بودند؛ البته این خصلت‌ها در چارچوب ارزش‌ها و سنت‌های زندگی قبیله‌ای مفهوم خاص خود را داشت. برای مثال، شجاع به کسی گفته می‌شد که در منازعات فردی و قبیله‌ای با جرأت و جسارت تمام بجنگد و نهایت بی‌رحمی را از خود نشان دهد.

در نظام اجتماعی عربستان پیش از اسلام، زن از مقام و منزلت پائینی برخوردار بود. در جامعه‌ای که ارزش به قوت بازو و نیروی جنگاوری بود، بسیاری از پدران و خانواده‌ها آرزو داشتند که فرزندشان پسر باشد تا بتواند از راه جنگ و راهزنی، غنیمت به چنگ آورد. علاوه بر آن، با فرزند پسر، نام و عزت و شرافت قبیله حفظ می‌شد. به همین دلیل مردان قبیله فقط به پدران خود افتخار

۱- قحطانیان یا قبایل عرب جنوبی (یمنی‌ها) به قحطان، نواده سام، پسر حضرت نوح منسوب هستند.

۲- عدنانیان یا قبایل عرب شمالی، به عدنان، نواده حضرت اسماعیل فرزند حضرت ابراهیم خلیل علیه السلام منسوبند که به قولی جد بیستم پیغمبر اسلام نیز هست.

۳- «حسب» به معنای فخر و شرف اجدادی است و منظور از افتخار به حسب، نقل سینه به سینه اقدامات شکوهمند و فخرآفرین قبیله است که با شاخ و برگ فراوان از نسلی به نسلی دیگر منتقل می‌شد تا شکوه و بزرگی قبیله مورد نظر را نشان دهد.

«وَ إِذَا بُشِّرَ أَحَدُهُم بِالْأُنثَىٰ ظَلَّ وَجْهُهُ مُسْوَدًّا وَهُوَ كَظِيمٌ يَتَوَارَىٰ مِنَ الْقَوْمِ مِنْ سُوءِ مَا بُشِّرَ بِهِ أَيُمْسِكُهُ عَلَىٰ هُونٍ أَمْ يَدُسُّهُ فِي التُّرَابِ أَلَّا سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ». «و هرگاه یکی از آنان را به دختر مژده آورند چهره‌اش سیاه می‌شود در حالی که خشم [و اندوه] خود را فرو می‌خورد، از بدی آنچه به او بشارت داده شده از قبيله [خود] روی می‌پوشاند؛ آیا او را با خواری نگاه دارد یا در خاک پنهانش کند و چه بد داوری می‌کنند» (سوره نحل، آیات ۵۸ و ۵۹).

می‌کردند و نه مادران. قرآن به موقعیت حقارت‌آمیز زن در میان اعراب جاهلی اشاره فرموده و آنان را به سبب داشتن چنین عقیده و اخلاقی نکوهش کرده است. در دوران پیش از اسلام، قبیله‌های عرب شبه‌جزیره عربستان به‌صورت پراکنده و جدا از هم می‌زیستند و حکومت فراگیر و قدرتمندی در آن شبه‌جزیره وجود نداشت. البته برخی از این قبایل، مانند قبیله قریش، به سبب در اختیار داشتن اداره کعبه و برقراری رابطه تجاری با سرزمین‌های دور و نزدیک، قدرت و نفوذ سیاسی قابل توجهی در میان قبایل دیگر داشتند؛ اما این قدرت و نفوذ را نمی‌توان به منزله حکومتی پایدار شمرد؛ زیرا متکی به تشکیلات سیاسی، اداری و نظامی منظم و منسجم نبود و ثبات لازم را نداشت.

### فکر کنیم و پاسخ دهیم

همفکری کنید و با توجه به موقعیت جغرافیایی و شرایط اجتماعی شبه‌جزیره عربستان در دوران پیش از اسلام، چند دلیل برای شکل نگرفتن حکومت فراگیر در آن شبه‌جزیره بیان کنید.

### اقتصاد و معیشت

وضعیت اقتصادی شبه‌جزیره عربستان به شدت متأثر از موقعیت جغرافیایی و شرایط طبیعی و اقلیمی آن بود. بخش عمده این شبه‌جزیره را صحراهای گرم و خشک تشکیل می‌دهند و قبایلی که در این بخش پراکنده بودند، اغلب از طریق پرورش معدودی بز و شتر و راهزنی، زندگی خود را تأمین می‌کردند. در برخی از مناطق آن، مانند یثرب، یمن و طائف، کشاورزی وجود داشت. تجارت وضع بهتری داشت و داد و ستد با سرزمین‌های مجاور عربستان از اهمیت فراوانی برخوردار بود. مکه که بر سر راه یمن به شام قرار داشت، مرکز اصلی بازرگانی به‌شمار می‌رفت و سران قریش از طریق تجارت با شام و دیگر سرزمین‌های اطراف شبه‌جزیره عربستان، سود سرشاری کسب می‌کردند.

### علم و فرهنگ

ساکنان شبه‌جزیره عربستان اگرچه در مجاورت کشورهای بزرگ و متمدن ایران و روم قرار گرفته بودند و با آنها روابط تجاری داشتند، اما از نظر فرهنگی و تمدنی با جوامع متمدن دنیای آن روز قابل مقایسه نبودند. مردم عرب در دوران پیش از اسلام به علم و دانش توجه چندانی نداشتند و در سراسر عربستان از مراکز علمی خبری نبود؛ حتی تعداد باسوادان مهم‌ترین شهر آن دیار یعنی مکه از تعداد انگشتان دست فراتر نمی‌رفت. به این ترتیب از نظر تمدنی نیز فاقد دستاوردهای قابل توجهی بودند و ویژگی‌های زندگی صحرائشینی در شهرنشینان نیز غلبه داشت. برجسته‌ترین دستاورد فرهنگی مردم عرب در دوران جاهلیت شعر و شاعری بود.



شعر مهم‌ترین میراث فرهنگی اعراب و شناسنامه آنان در دوران جاهلیت محسوب می‌شد. آنان با شعر سخن می‌گفتند، با شعر رنج و شادی خود را بیان می‌کردند و با شعر با یکدیگر به رقابت برمی‌خاستند و افتخارات و پیروزی‌های قوم و قبیله خود را ثبت می‌کردند و آتش کینه خود را همچنان شعله‌ور نگاه می‌داشتند. شعر چنان ارزش و اعتباری نزد اعراب جاهلی داشت که شعرای بزرگ عرب، سالانه در مکانی گرد می‌آمدند و شعرهای خود را عرضه می‌کردند. برترین شعرهای برگزیده این گردهمایی را بر پرده کعبه می‌آویختند. معلقات سبع (قصاید هفتگانه) از جمله این شعرهای برگزیده و نصب شده بر دیوار کعبه بود. (اسلامی، محمد ﷺ پیامبر رحمت، ص ۱۶-۱۷).

## دین و اعتقادات

این شبه‌جزیره، به محل نگهداری و نیایش بت‌های گوناگون تبدیل شده بود. با این حال، هنوز نشانه‌هایی از دین ابراهیمی نزد ساکنان این شبه جزیره وجود داشت و برخی از عرب‌ها از جمله مردم شهر مکه «الله» را آفریننده جهان می‌دانستند.

هم‌زمان با ظهور اسلام، بیشتر ساکنان شبه‌جزیره عربستان، به ویژه اهالی شهر مکه، بت‌پرست بودند. آنان بت‌های سنگی و چوبی متعددی را می‌پرستیدند و قربانی‌ها و نذرهای فراوانی را به آنها تقدیم می‌کردند<sup>۱</sup>. در آن زمان، خانه کعبه مانند بیشتر عبادتگاه‌های

## فعالیت ۲

### جست‌وجو و بررسی شواهد و مدارک

- الف) ترجمه آیه ۶۱ سوره عنکبوت و آیه ۳ سوره زمر را به دقت بخوانید و بگویید از دیدگاه قرآن:
- الله چه جایگاهی در اعتقادات بت‌پرستان داشت؟
  - دلیل و توجیه بت‌پرستان برای پرستش و نیایش بت‌ها چه بوده است؟
  - ب) نقد و ایراد شما بر دلیل و توجیه بت‌پرستان برای پرستش بت‌ها چیست؟

همچنین برخی شواهد و مدارک، نشان از گرایش عده‌ای از مردم عرب به آیین زرتشتی و کیش مانوی دارد. به طور کلی، وضعیت اجتماعی و فرهنگی مردمانی که حضرت محمد ﷺ در میان آنان مبعوث شد، دارای ویژگی شاخصی بود که قرآن از آن با صفت «جاهلی» یاد کرده است. جاهلی و جاهلیت در اینجا مترادف با نادانی و فقدان علم و معرفت نیست، بلکه دلالت بر فرهنگ و اخلاق خشن، گستاخ و کینه‌جویی دارد که از خلق و خوی تند و سرکش اعضای آن جامعه سرچشمه می‌گرفت و تعصب قبیله‌ای و پیروی کورکورانه از اجداد قبیله در آن جامعه، جایگزین تعقل، منطق و بردباری شده بود.

یکی دیگر از مشخصات آیین بت‌پرستی، بی‌اعتقادی به جهان پس از مرگ بود. آیات متعددی در قرآن مجید هست که دلالت بر این موضوع دارد. بت‌پرستان، سنت ابراهیمی حج را نیز به جا می‌آوردند، اما آن را با عقاید، آداب و رسوم شرک‌آلود آمیخته بودند. البته در کنار بت‌پرستان، معدودی از عرب‌ها بودند که به پیروی از حضرت ابراهیم، از پرستش بت‌ها امتناع می‌کردند و از گوشت قربانی آنها نمی‌خوردند. اینان به حنفاء معروف شدند. علاوه بر آن، در آستانه ظهور اسلام، تعدادی از قبیله‌های عرب به آیین یهودیت و مسیحیت گرویده بودند. برخی از یهودیان ساکن یثرب و معدودی از مسیحیان مستقر در نجران از آن جمله‌اند.

۱- لات، منات، عزی و هبل، مشهورترین بت‌هایی بودند که مردم عرب در دوران جاهلیت می‌پرستیدند.



نقشه پراکندگی پیروان آیین‌های مختلف در شبه جزیره عربستان در دوران جاهلی

### فعالیت ۳

#### بررسی شواهد و مدارک

بخشی از خطبه ۲۶ نهج البلاغه را بخوانید و به پرسش مربوط به آن پاسخ دهید.

«همانا خداوند محمد ﷺ را برانگیخت تا مردمان را بترساند و فرمان خدا را چنان که باید رساند. آن هنگام شما ای مردم عرب! بدترین آیین را برگزیده بودید و در بدترین سرای خزیده، منزلگاهتان سنگستان‌های ناهموار، همنشینتان گرزها زهردار. آبتان تیره و ناگوار، خوراکتان گلو آزار. خون یکدیگر، ریزان، از خویشاوندان بریده و گریزان. بت‌هایتان همه جا برپا، پای تاسر آلوده به خطا».

- به نظر شما منظور امام علی علیه السلام از گوشزد کردن وضعیت اعراب جاهلی به مسلمانان عرب چه بوده است؟

#### فکر کنیم و پاسخ دهیم

با همفکری، نمونه یا نمونه‌هایی از فرهنگ و اخلاق جاهلی را در جوامع کنونی شناسایی و به طور مستدل بیان کنید.

## بعثت حضرت محمد ﷺ و دعوت به اسلام

### بعثت پیامبر



غار حرا

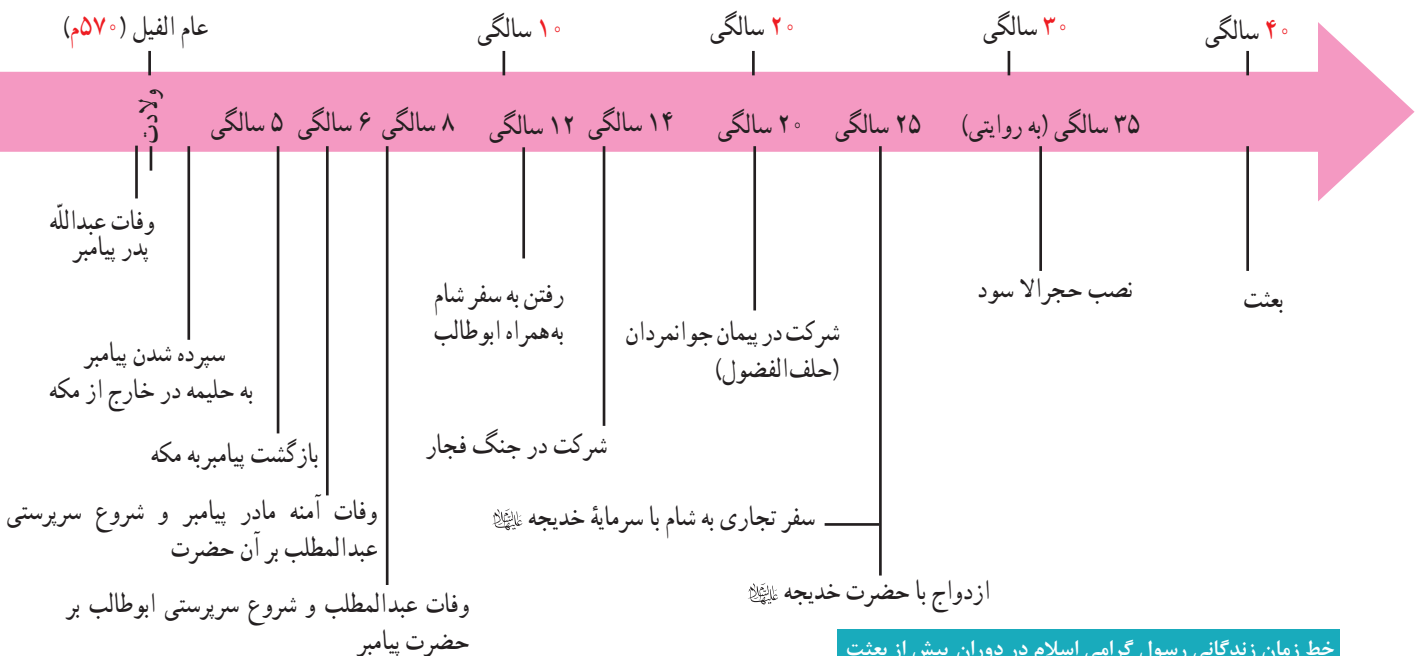
حضرت محمد ﷺ پیش از بعثت، اوقاتی از سال، به ویژه ماه رمضان، را در غار حرا بر بلندی کوهی در نزدیکی مکه، به تنهایی می‌گذراند و به عبادت و راز و نیاز با خداوند می‌پرداخت. در آن زمان، ایشان به داشتن صفات و خصلت‌هایی همچون امانت‌داری، راستگویی، درستکاری، خردمندی، خوش‌رویی و خوش‌خلقی در میان مردم مکه معروف بود.

در ۲۷ رجب یا به روایتی دیگر در رمضان سالی که آن حضرت به

چهل سالگی رسیده بود، در حال عبادت و تأمل و تفکر در غار حرا، فرشته وحی بر او فرود آمد و با نزول نخستین آیات سوره علق، پیام الهی را بدو رساند. نزول این آیات به منزله آغاز پیامبری و رسالت الهی حضرت محمد ﷺ بود.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، إِفْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِي خَلَقَ (۱) خَلَقَ الْإِنْسَانَ مِنْ عَلَقٍ (۲) إِفْرَأْ وَ رَبُّكَ الْأَكْرَمُ (۳) الَّذِي عَلَّمَ بِالْقَلَمِ (۴) عَلَّمَ الْإِنْسَانَ مَا لَمْ يَعْلَمْ (۵)

«بخوان به نام پروردگارت که آفرید. آدمی را از لخته خونی آفرید. بخوان، و پروردگارت ارجمندترین است. خدایی که با قلم، آموزش داد و آنچه را آدمی نمی‌دانست به او آموخت.» (سوره علق، آیات ۱-۵)



خط زمان زندگانی رسول گرامی اسلام در دوران پیش از بعثت



## فعالیت ۴

با بررسی و مطالعه دقیق ترجمه آیات فوق بگوئید: الف) هدف و وسیله دعوت الهی در این آیات چیست؟  
ب) به نظر شما معنا و مفهوم نخستین آیات سوره علق، از چه جهتی در تاریخ اسلام اهمیت دارد؟

### دعوت خاص و محدود

حارثه، فرزندخوانده رسول خدا، به عنوان نخستین ایمان آورندگان به نبوت آن حضرت و دین اسلام شناخته شده‌اند. ابوبکر بن ابی قحافه نخستین فرد بیرون از خانواده رسول خدا بود که اسلام آورد. به تدریج تعدادی از مردم مکه که بیشتر از طبقات جوان، فقیر و مستضعف بودند، دعوت پیامبر را پذیرفتند. آنان به اطراف مکه می‌رفتند و به دور از چشم مشرکان با رسول خدا نماز می‌گزاردند.

رسول خدا در آغاز پیامبری، به صورت محدود و تا حدودی پنهانی، افراد را به پرستش خدای یگانه و ایمان به روز رستاخیز دعوت می‌کرد. طبیعی است که آن حضرت دعوتش را از خانواده خویش آغاز کرده باشد. حضرت خدیجه ؓ، حضرت علی ؓ که در آن هنگام، پیامبر سرپرستی او را بر عهده داشت و نیز زید بن

### یک توضیح



«عایشه همسر رسول خدا نقل می‌کند که امکان نداشت ایشان بی‌آنکه خدیجه را به نیکی یاد کند و از او نامی ببرد، خانه را ترک کند. ... [پیامبر] فرمود: به خدا قسم بهتر از او نصیبم نکرد. خدیجه هنگامی که دیگران کافر شدند، به من ایمان آورد، آن‌گاه که دیگران تکذیب کردند، تصدیقم کرد. روزی که دیگران از دارایی خود محروم کردند، مرا در دارایی خود شریک کرد.» (ابن اثیر، أسدالغابة فی معرفة الصحابه، ج ۵، ص ۴۳۸-۴۳۹)



مکه در نخستین سال‌های بعثت

### کاشف‌گری خارج از کلاس

با استفاده از منابع و مطالبی که دبیر در اختیار شما قرار می‌دهد، درباره نقش حضرت خدیجه ؓ در جریان دعوت به اسلام و حمایت‌هایی که از رسول خدا کرد، مطالبی تهیه و در کلاس ارائه کنید.



### جست‌وجو و بررسی شواهد و مدارک

«تأمل در فهرست مسلمانان نخستین نشان می‌دهد که بیشتر آنان شامل دو گروه می‌شدند: یک گروه جوانان متعلق به خاندان بانفوذ و اشرافی قریش و گروه دیگر فقیران و مستضعفان مکه بودند.

طبیعی است کسانی که از چهل سال بالاتر بوده‌اند به حکم طبیعت سن، محافظه‌کار بوده‌اند و به زمان گذشته تعلق داشته‌اند و دست کشیدن و روی گردانیدن ایشان از دین و سنت آباء و اجداد، کاری سخت و دشوار بوده است؛ برخلاف جوانان که ذهن و قلبشان بیشتر و بهتر مستعد پذیرفتن افکار و عقاید جدید بوده است. این معنادر همه انقلاب‌های فکری و دینی و اجتماعی کم و بیش صادق است.

اما مستضعفان وضع دیگری داشته‌اند. مقصود از مستضعفان در مکه آن روز، کسانی بودند که برده و یا آزاد کرده به شمار می‌رفتند. دسته دیگری از مستضعفان افرادی بودند که به مناسبتی از قوم و قبیله خود جدا شده و در مکه زندگی می‌کردند. اینان ناچار بودند برای حفظ جان و مال خود تحت حمایت یکی از اشراف یا طایفه‌ها و قبیله‌های آن شهر قرار گیرند و موقعیت و منزلت اجتماعی پایین‌تری داشتند. عمار بن یاسر، مادرش سُمیّه، بلال بن رباح، ابوذر غفاری و ... از جمله نخستین مستضعفانی بودند که اسلام آوردند» (زریاب خوبی، سیره رسول‌الله، ص ۱۱۷ - ۱۲۸؛ با اندکی تلخیص).

الف) به نظر شما، آیا دیدگاه نویسنده برای پیشگامی جوانان در پذیرش دعوت رسول خدا، قابل پذیرش است؟ چرا؟  
ب) دلیل و استدلال شما برای پیشتازی فقیران و مستضعفان در اسلام آوردن چیست؟

### دعوت عمومی و عکس‌العمل سران قریش

پیامبر اکرم سه سال پس از بعثت، به فرمان خداوند دعوت خود را آشکار و عمومی کرد: «آنچه را دستور داری آشکار کن و از مشرکان روی بگردان» (حجر، آیه ۹۴). ایشان نخست خویشاوندان و سپس عموم مردم را به قبول اسلام فرا خواند. اما سران قریش دعوت حضرت محمد ﷺ را نپذیرفتند و اعلام کردند که ما از آیین، آداب و سنت‌های پدران و اجداد خویش، پیروی می‌کنیم.

سران مشرک که در ابتدای دعوت اسلامی، مخالفت و دشمنی شدیدی با رسول خدا ابراز نمی‌داشتند، با گسترش دعوت و گرایش جوانان و مستضعفان به اسلام، در صدد برآمدند که با پیامبر و مسلمانان مقابله کنند.

گرچه در ظاهر چنین به نظر می‌رسد که احساسات دینی و اعتقاد راسخ سران مشرک به بت‌ها، علت اصلی مخالفت و دشمنی آنان

با اسلام بوده است، اما با بررسی دقیق‌تر شواهد و مدارک متوجه می‌شویم که علل و عوامل مهم‌تر دیگری در این موضوع دخالت داشته است. برخی آیات قرآن بیانگر آن است که مشرکان مکه از آن بیم داشتند که در صورت پیروی از اسلام، موقعیت تجاری و سیاسی آن شهر متزلزل شود و بازرگانان قریش از سود هنگفتی که از تجارت با سرزمین‌های دور و نزدیک کسب می‌کردند، محروم بمانند<sup>۱</sup>. علاوه بر آن، نقش رقابت‌های قبیله‌ای و حسادت طایفه‌ای را نیز نمی‌توان در دشمنی با رسول خدا در مکه نادیده گرفت. برخی از طایفه‌های قریش، مخصوصاً بنی‌امیه، به خاطر اینکه فردی از طایفه بنی‌هاشم به پیامبری رسیده، سخت حسادت می‌کردند.

دشمنی و درگیری مشرکان با اشخاصی مانند پیامبر و دیگر مسلمانانی که متعلق به طایفه و قبیله نیرومندی بودند، چندان آسان نبود؛ زیرا ممکن بود تعصبات طایفه‌ای و قبیله‌ای را بر انگیزد و

۱ - سوره قصص، آیات ۵۷ - ۶۰

و یا او را به آنان بسپارد. ابوطالب نه تنها از حمایت پیامبر دست نکشید، بلکه طایفه بنی هاشم را به حمایت از آن حضرت فراخواند. تمام بنی هاشم، اعم از مسلمان و غیر مسلمان، درخواست ابوطالب را اجابت کردند و تنها ابولهب از این کار سر باز زد و به دشمنی با رسول خدا برخاست.

باعث ایجاد جنگ و خونریزی شود. از این رو، سران مشرک تصمیم گرفتند که هر طایفه، از مسلمان شدن اعضای خود جلوگیری نماید و با افرادی از طایفه خود که اسلام آورده بودند، برخورد کند. مشرکان همچنین ابوطالب، رئیس طایفه بنی هاشم را در تنگنا قرار دادند که برادرزاده خود را وادار به دست کشیدن از عقایدش کند

## فعالیت ۶

### جست و جو و بررسی شواهد و مدارک

با استفاده از فهرست سوره های قرآن، سوره ای را که مربوط به ابولهب است پیدا کنید و ترجمه آن را در کلاس بخوانید.

### یک توضیح



#### مهاجرت مسلمانان به حبشه

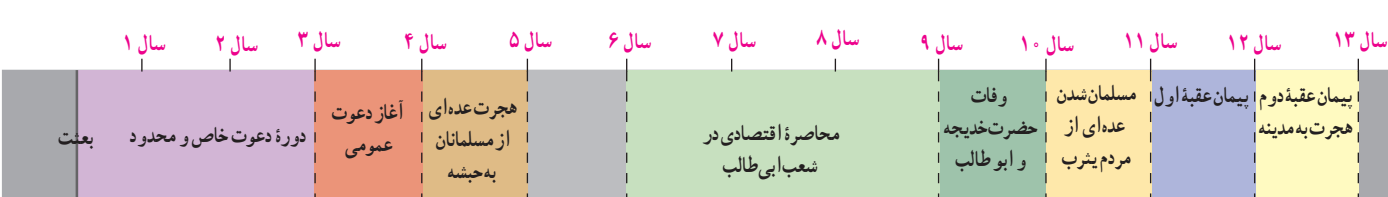
قریش برای جلوگیری از گسترش دین جدید، دست به هر کاری می زد، از جمله آزار و اذیت پیروان مستضعف و بی پناه اسلام که از پشتیبانی قبیله و طایفه قدرتمندی برخوردار نبودند. از این رو، اشخاصی مانند عمار و پدر و مادرش یاسر و سمیه، بلال حبشی و ... که جزو گروه مستضعفان مکه به شمار می رفتند، مورد شدیدترین آزارها و شکنجه ها قرار گرفتند. رسول خدا به منظور رهایی این گروه از مسلمانان، در سال پنجم بعثت از آنان خواست که به سرپرستی جعفر بن ابی طالب، به سرزمین حبشه در آن سوی دریای سرخ مهاجرت کنند. در آن زمان، پادشاه حبشه (نجاشی) که پیرو دین مسیحیت بود با مردمش به نیکی و انصاف رفتار می کرد. سران قریش برای بازگرداندن مسلمانان، هیئتی به حبشه فرستادند، اما با سخنانی که جعفر بن ابی طالب به نجاشی درباره پیامبر و اسلام گفت، پادشاه حبشه از قبول درخواست قریش خودداری کرد.

قبیل از دواج و ارتباط اقتصادی مانند خرید و فروش کالا با بنی هاشم ممنوع شد.

بنی هاشم برای کاهش آثار مخرب این معاهده به شعب ابی طالب در اطراف مکه پناه بردند. آنان حدود سه سال در آنجا ماندند و مشکلات و سختی های فراوانی تحمل کردند.

#### تحریم و محاصره اجتماعی و اقتصادی بنی هاشم

پس از آنکه سران قریش در جلب رضایت ابوطالب برای دست برداشتن از حمایت رسول خدا ناکام ماندند، تصمیم گرفتند بنی هاشم را تحت محاصره اجتماعی و اقتصادی قرار دهند. هدف مشرکان مکه این بود که ابوطالب و طایفه او ناگزیر شوند پیامبر را تنها گذارند؛ از این رو معاهده ای نوشتند که براساس آن هرگونه مرادده اجتماعی از



خط زمان زندگانی حضرت پیامبر ﷺ از بعثت تا هجرت

۱- به دره باریک میان دو کوه شعب گفته می شود.

## فکر کنیم و پاسخ دهیم

الف) به نظر شما چرا مشرکان، معاهدهٔ تحریم اجتماعی و اقتصادی بنی‌هاشم را بر دیوار کعبه آویختند؟  
ب) پس از همفکری توضیح دهید که تحریم اجتماعی و اقتصادی بنی‌هاشم چگونه پایان یافت؟

### در اندیشهٔ پایگاهی جدید برای اسلام

یافتن مردمانی که آمادگی بیشتری برای پذیرش اسلام داشته باشند، راهی طائف شد. طائف شهری ثروتمند در نزدیکی مکه بود و بزرگان و اشراف آنجا، روابط اقتصادی گسترده‌ای با سران قریش داشتند. اهالی طائف نه تنها از پیامبر استقبال نکردند، بلکه با بی‌احترامی و اهانت، آن حضرت را از شهرشان راندند و ایشان ناگزیر شد با حمایت خواهی<sup>۱</sup> از یکی از اشراف مکه<sup>۲</sup> به آن شهر بازگردد. پس از آن، رسول خدا به تبلیغ اسلام در میان افراد و قبایلی پرداخت که برای مراسم حج و یا انجام کار دیگری به مکه سفر می‌کردند. سرانجام در جریان مراسم حج، تعدادی از مردم یثرب (مدینه) دعوت پیامبر را پذیرفتند و زمینه‌ساز هجرت تاریخی ایشان شدند.

مدتی پس از پایان یافتن تحریم اقتصادی و اجتماعی مسلمانان در سال دهم بعثت، حضرت خدیجه رضی الله عنها و حضرت ابوطالب، دو حامی بزرگ حضرت محمد صلی الله علیه و آله، به فاصلهٔ کوتاهی از دنیا رفتند و اندوه سنگینی بر دل پیامبر و یارانش نشست. با رحلت ابوطالب، جسارت و آزار سران قریش نسبت به رسول خدا بیشتر شد. آن حضرت، خود اشاره کرده است که «قریشیان مرا آزار نتوانستند کرد تا ابوطالب بمرد»<sup>۱</sup>. با تشدید آزار مشرکان، گسترش دعوت اسلامی در مکه با موانع اساسی روبه‌رو شد. در چنین شرایطی بود که اندیشهٔ هجرت از مکه به ذهن پیامبر و مسلمانان راه یافت. از این‌رو، رسول خدا در جست‌وجوی

### پرسش‌های نمونه

- ۱ تأثیر عوامل جغرافیایی و اقلیمی را بر وضعیت اقتصادی و مشاغل ساکنان شبه‌جزیرهٔ عربستان به هنگام ظهور اسلام توضیح دهید.
- ۲ مفهوم جاهلیت را شرح دهید و سه مورد از مصادیق فرهنگ و اخلاق جاهلی عرب‌ها در دوران پیش از اسلام را ذکر کنید.
- ۳ چرا سران قریش در مکه با اسلام و پیامبر به دشمنی و مخالفت پرداختند.
- ۴ اندیشهٔ خروج از مکه چرا و چگونه به ذهن پیامبر و مسلمانان راه یافت؟ نمونه‌های دیگری از هجرت‌های مهم در تاریخ اسلام را بیان کنید.
- ۵ مآخذی را که در این درس به آنها استناد شده، استخراج و در دو دستهٔ منابع و مطالعات (تحقیقات) طبقه‌بندی کنید.

۱- طبری، تاریخ طبری، ج ۳، ص ۸۸۵.

۲- رسم حمایت‌خواهی یا چوار یکی از رسم‌های عرب در عصر جاهلی بود که بر اساس آن، فرد یا قبیلهٔ ضعیف در پناه و حمایت فرد یا قبیلهٔ قوی قرار می‌گرفت.

۳- مُطعم بن عدی



ده سال پایانی از دوران ۲۳ ساله رسالت پیامبر اسلام در مدینه گذشت. در این دوران امت و حکومت اسلامی تحت هدایت و رهبری آن حضرت شکل گرفت و اسلام در سرتاسر شبه جزیره عربستان گسترش یافت. شما در این درس با استفاده از شواهد و مدارک تاریخی، روند شکل‌گیری و عملکرد امت و حکومت نبوی و دگرگونی و تحولاتی را که اسلام در زندگی اعراب مسلمان به وجود آورد، بررسی و تحلیل خواهید کرد.

## مدینه و ساکنانش هنگام هجرت

### فعالیت ۱

با رجوع به یک تقویم هجری بگوئید:

- الف) هم اکنون در چندمین سال هجری شمسی یا هجری قمری قرار داریم؟  
 ب) چه رویدادی مبنای مبدأ این تقویم به حساب می‌آید؟  
 پ) چرا این رویداد، مبنای مبدأ تقویم هجری قرار گرفته است؟

این محله‌ها بیشتر به دهکده‌هایی شباهت داشتند که در هر یک از آنها اعضای یک یا چند قبیله و طایفه زندگی می‌کردند. ساکنان شهر یثرب در دوران جاهلیت، شامل دو گروه یهود و عرب بودند. گروه یهود متشکل از چندین قبیله بودند که در سده‌های نخست میلادی به سبب آزار و اذیت امپراتوری روم، از فلسطین به یثرب کوچیده بودند. قبیله‌های عرب آن شهر، از جمله دو قبیله بزرگ اوس و خزرج نیز از یمن به آن دیار مهاجرت کرده بودند. قبیله‌ها و طایفه‌های یهودی و عرب ساکن یثرب نیز از نظر سیاسی پراکنده و مستقل از یکدیگر بودند. منابع تاریخی و متون دینی اشاره‌ای به وجود حکومت و یا سلطه اشراف و سران قبیله‌ها در یثرب نکرده‌اند.

از آنجا که مرجع سیاسی قدرتمندی در یثرب وجود نداشت تا به اختلاف‌ها رسیدگی کند و مانع دشمنی و نزاع شود، هر گاه جنگی میان دو یا چند قبیله پیش می‌آمد، برای مدت طولانی

مدینه یا مدینه‌النبی پیش از هجرت پیامبر به آن شهر، یثرب نام داشت. هجرت رسول خدا و پیروانش از مکه به یثرب یکی از رویدادهای سرنوشت‌ساز تاریخ اسلام به شمار می‌رود. در نتیجه این رویداد، زمینه و شرایط مناسبی برای برپایی امت و حکومت اسلامی فراهم آمد. مهم‌ترین پرسش‌هایی که در باره این رویداد مهم به ذهن یک مورخ یا محقق می‌رسد، عبارت‌اند از:

- چرا یثرب به عنوان مقصد هجرت انتخاب شد؟
- شهر یثرب از نظر اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی چه تفاوتی با مکه داشت؟
- دلایل استقبال یثربیان از دعوت اسلامی و پشتیبانی آنان از پیامبر چه بود؟

### اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی

شهر یثرب متشکل از تعدادی از محلات مسکونی بود که کشتزارها و نخلستان‌هایی چند، میان آنها فاصله انداخته بودند.



با استفاده از جدول مهم‌ترین رویدادهای مربوط به اسلام در مدینه، خط زمان پایین صفحه را تکمیل کنید.

سال وقوع	رویدادهای مهم
۱۲ بعثت	بسته شدن پیمان عقبه اول میان پیامبر و ۱۲ نفر از مردم یثرب
۱۳ بعثت	بسته شدن پیمان عقبه دوم میان رسول خدا و گروهی از مردم یثرب
۱ ق	هجرت رسول خدا از مکه به یثرب؛ بنای مسجدالنبی در مدینه؛ عقد پیمان برادری میان مسلمانان؛ انعقاد پیمان‌نامه عمومی مدینه؛ نزول آیات جهاد؛ تشکیل نیروی نظامی مسلمانان؛ رخ دادن چند سربه و غزوه ابواء
۲ ق	غزوه بدر؛ تغییر قبله از بیت‌المقدس به کعبه در مکه؛ ازدواج حضرت فاطمه <small>علیها السلام</small> با علی <small>علیه السلام</small> ؛ اخراج یهودیان بنی قینقاع از مدینه
۳ ق	ولادت امام حسن <small>علیه السلام</small> ؛ غزوه احد؛ کشتار فجیع مبلغان مسلمان در بئر معونه و رجیع
۴ ق	رویارویی با یهودیان بنی نضیر و اخراج آنان از مدینه؛ ولادت امام حسین <small>علیه السلام</small>
۵ ق	غزوه دومة الجندل؛ غزوه احزاب (خندق)؛ برخورد با یهودیان بنی قریظه و دفع خطر آنان
۶ ق	پیمان صلح حدیبیه؛ ارسال نامه به پادشاهان ایران، روم، حبشه، غسان و مصر و دعوت آنان به اسلام از سوی پیامبر
۷ ق	غزوه خیبر؛ پیمان صلح با یهودیان ساکن فدک
۸ ق	جنگ موته؛ فتح مکه؛ غزوه حنین
۹ ق	غزوه تبوک؛ ویرانی مسجد ضرار و دفع توطئه منافقان؛ نزول آیات برائت از مشرکان؛ ورود نمایندگان قبایل عرب به مدینه و پذیرش اسلام
۱۰ ق	ادامه ورود نمایندگان قبایل به مدینه و قبول اسلام؛ انجام حجة الوداع توسط رسول خدا؛ اجتماع غدیر خم و انتصاب علی <small>علیه السلام</small> به جانشینی پیامبر
۱۱ ق	تجهیز سپاه أسامه برای نبرد با رومیان؛ وفات رسول خدا

### ارتباط مردم یثرب با رسول خدا

پیمان عقبه اول معروف شده است. در مراسم حج سال سیزدهم بعثت نیز، ۷۳ مرد و دو زن از اهالی یثرب در عقبه با رسول خدا پیمانی بستند که به عقبه دوم مشهور است. پیمان عقبه دوم، بیانگر نفوذ و گسترش چشمگیر اسلام در یثرب بود؛ زیرا شمار قابل توجهی از اعضای قبیله‌های مختلف، به ویژه اوس و خزرج، در آن حضور داشتند.

حضرت محمد صلی الله علیه و آله و سلم در سال ۱۱ بعثت، شش نفر از مردم یثرب را که برای انجام مراسم حج به مکه آمده بودند، به اسلام دعوت کرد. آنان مسلمان شدند و پس از بازگشت به شهر خود به تبلیغ اسلام پرداختند. سال بعد، ۱۲ مرد یثربی، هنگام مراسم حج در مکانی موسوم به عقبه در مینا، با پیامبر بیعت کردند. این بیعت در تاریخ به





## فعالیت ۴

### بررسی شواهد و مدارک

بخشی از مفاد پیمان‌های عقبه اول و دوم را به دقت مطالعه کنید و به پرسش‌های مربوط به آن پاسخ دهید:

– در پیمان عقبه اول ۱۲ نفر از اهالی یثرب با پیامبر بیعت کردند که: «به خدا شرک نورزند، راهزنی ننمایند، زنا نکنند، فرزندان خود را نکشند، در کارهای خیر از رسول خدا پیروی کنند» (ابن هشام، السیره النبویه، ج ۲، ص ۸۱-۸۲).

– در پیمان عقبه دوم، پیامبر فرمود: «با شما بیعت می‌کنم که از من دفاع کنید همان‌طور که از زنان و فرزندان خود دفاع می‌کنید. . . . پیمان شما، پیمان من است. من از شما هستم و شما از من هستید. با هر کس که شما بجنگید، نبرد می‌کنم و با هر کس که از در صلح و صفا وارد شوید، من نیز صلح می‌کنم» (همان، ج ۲، ص ۸۹).

الف) از مفاد پیمان عقبه اول می‌توان به چه نکته‌هایی درباره وضعیت اجتماعی ساکنان شبه‌جزیره عربستان در آن زمان پی برد؟

ب) محتوای دو پیمان چه تفاوت اساسی با هم دارند؟ علت آن چه می‌تواند باشد؟

پ) پیمان عقبه دوم به لحاظ سیاسی و اجتماعی چه اهمیتی برای پیامبر و مسلمانان داشت؟ به نظر شما چرا این پیمان به «بیعت‌الحرب» معروف شده است؟



مسیر هجرت رسول خدا از مکه به یثرب (مدینه)

### هجرت پیامبر و پیروانش از مکه به مدینه

در نتیجه پیمان عقبه دوم، پایگاه امن و مطمئنی برای مسلمانان در یثرب به وجود آمد. به دنبال این پیمان، رسول خدا به مسلمانان فرمان داد که به یثرب هجرت کنند. مسلمانان به تدریج راهی آن شهر شدند. برخی از مهاجران به همراه خانواده و بستگان خویش و برخی دیگر با ترک خانواده و بستگان، مهاجرت کردند. پس از آن تا هنگام فتح مکه در سال ۸ ق، هجرت به مدینه و ترک نکردن آن شهر، یکی از شروط بیعت با پیامبر و پذیرش دعوت اسلام به شمار می‌رفت.

پیامبر نیز پس از آنکه از دسیسه مشرکان در دارالندوه برای کشتن خود آگاه شد، تصمیم گرفت مخفیانه از مکه خارج شود و به سوی یثرب حرکت کند. علی علیه السلام برای گمراه کردن مشرکان و به سلامت خارج شدن رسول خدا از مکه، با شجاعت و فداکاری، تمام شب را در منزل پیامبر ماند و در جای ایشان خوابید.

۱۱ بعثت      ۱۲ بعثت      ۱۳ بعثت      ۱ ق      ۲ ق      ۳ ق      ۴ ق

## سکونت مهاجران در مدینه

خویش در نظر گرفت. آن حضرت همچنین زمین‌هایی را که صاحب نداشت، به مهاجران داد که برای خود خانه بسازند و این غیر از زمین‌هایی بود که انصار به مهاجران بخشیده بودند. برخی از مهاجران بی‌بضاعت نیز در جوار مسجد اقامت گزیدند و به اهل صُفّه مشهور شدند. اینان به دلیل همجواری با محل سکونت پیامبر، ارتباط نزدیک‌تری با آن حضرت برقرار کردند.

انصار (مسلمانان اهل مدینه) به گرمی از رسول خدا و دیگر مهاجران استقبال کردند و در منازل خویش پذیرای آنان شدند. پیامبر اندکی پس از ورود به مدینه، قطعه زمینی را که از آن دو یتیم بود برای بنای مسجد خریداری کرد. مسلمانان همگی به همراه پیامبر با اشتیاق فراوان در ساخت مسجد مشارکت کردند. رسول خدا، اتاق‌های کوچکی را در کنار آن برای سکونت



مسجد النبی - مدینه

## تشکیل امت و حکومت نبوی

طایفه‌های گوناگونی بودند که برخی از آنها کینه و دشمنی دیرینه‌ای با هم داشتند. همچنین علاوه بر مسلمانان، پیروان آیین‌های دیگری مانند یهودیان و بت‌پرستان نیز در آن شهر می‌زیستند.

در پی سکونت پیامبر و مهاجران در مدینه، اجتماعی از مسلمانان در این شهر به وجود آمد. اعضای این اجتماع شامل قبیله‌ها و

از این رو، رسول خدا، به منظور ایجاد همبستگی میان مهاجران و انصار و همزیستی مسالمت آمیز ساکنان مدینه و نیز با هدف تأمین نظم و امنیت در آن شهر، اقدام‌های مهمی به شرح زیر انجام داد.

### بیشتر بدانیم



مسلمانانی که پس از هجرت، در مدینه گرد هم آمده بودند، شامل دو گروه مهاجر و انصار می‌شدند. مهاجران اغلب از قبیلهٔ قریش و گروه اعراب شمالی یا عدنانی به‌شمار می‌رفتند. در مقابل، انصار از شاخهٔ اعراب جنوبی یا قحطانی بودند و بیشتر شامل دو قبیلهٔ اوس و خزرج می‌شدند که سابقهٔ رقابت و دشمنی دیرینه با یکدیگر داشتند.

پیوند، گاه میان دو نفر از مهاجران و اغلب بین یکی از انصار و یکی از مهاجران برقرار گردید. سیره‌نویسان، اسامی اشخاصی را که در نتیجهٔ فرمان رسول خدا با یکدیگر برادر شدند، ثبت کرده‌اند؛ از جمله نوشته‌اند که پیامبر، علی علیه السلام را به عنوان برادر خویش برگزید.

### ۱- پیمان برادری، تحکیم وحدت دینی

پیامبر اکرم در نخستین ماه‌های پس از هجرت با هدف ایجاد همدلی و وحدت دینی میان مسلمانان، به آنان توصیه کرد که بدون در نظر گرفتن وابستگی‌های قبیله‌ای، با یکدیگر پیوند برادری برقرار نمایند. این

## فعالیت ۵

### جست و جو و بررسی شواهد و مدارک

الف) ترجمهٔ آیهٔ ۱۰۳ سورهٔ حجرات و آیهٔ ۱۰۳ سورهٔ آل عمران را بخوانید و بگویید که این آیات به کدام رویداد تاریخی اشاره دارند.  
ب) به نظر شما چرا پیامبر دستور داد که مسلمانان بدون در نظر گرفتن وابستگی قبیله‌ای خود، با یکدیگر پیوند برادری برقرار نمایند؟  
پ) دلیل بیاورید که چرا پیوند برادری بر پایهٔ اعتقادات دینی و مساوات اسلامی، در نقطهٔ مقابل فرهنگ و ارزش‌های جاهلی قرار داشت؟

تنظیم کرد و به تأیید مسلمانان و بسیاری دیگر از گروه‌های غیر مسلمان مستقر در مدینه رساند.  
پیمان‌نامهٔ عمومی یا به تعبیر رایج در عصر ما، قانون اساسی مدینه، مهم‌ترین اقدام پیامبر برای تأسیس نظام اجتماعی و سیاسی منسجمی در چارچوب دین اسلام به‌شمار می‌رود. این پیمان‌نامه، حقوق و مسئولیت‌های هر یک از گروه‌های مسلمان و غیر مسلمان و چگونگی ارتباط آنها را با یکدیگر مشخص می‌کرد.

### ۲- پیمان‌نامهٔ عمومی مدینه

وجود قبیله‌ها و طایفه‌های پراکنده با عقاید دینی گوناگون و پیشینه‌ای آکنده از اختلاف و درگیری، همواره تهدیدی جدی برای آرامش و امنیت مدینه به‌شمار می‌رفت. از سوی دیگر، این شهر به‌عنوان پایگاه اسلام، با خطر حملهٔ مشرکان مکه روبه‌رو بود. از این رو، رسول خدا در صدد برآمد مدینه را از نظر سیاسی و نظامی متحد سازد و نظم و امنیت پایداری در این شهر برقرار نماید. به همین منظور پیمان‌نامه‌ای



### بررسی و تحلیل شواهد و مدارک

- به چهار گروه تقسیم شوید؛ بندهایی از پیمان نامه مدینه را بخوانید و به پرسش‌های مربوط به گروه خود پاسخ مناسب دهید.
- این نوشته، پیمان نامه‌ای است از محمد رسول خدا، تا در میان مؤمنان و مسلمانان قبیله قریش (مهاجران) و مردم یثرب و کسانی که پیرو مسلمانان شوند و به آنان پیوندند و با ایشان در راه خدا بیکار کنند، به اجرا درآید.
- آنان در برابر دیگر مردمان، یک امت هستند.
- پیروان اسلام نباید مسلمانی را در پرداخت خون بها یا فدیة سنگین، تنها گذارند.
- هیچ مؤمنی نباید بر ضد مؤمنی با دیگران هم پیمان شود.
- همه مسلمانان در امان دادن برابر هستند و فرودست‌ترین مسلمانان، می‌تواند کافران را پناه دهد.
- آشتی همه مؤمنان یکی است و به هنگام بیکار در راه خدا، هیچ مؤمنی نباید جدا از مؤمن دیگر، با دشمن آشتی نماید.
- هرگاه شما مسلمانان در کاری گرفتار اختلاف شدید، داوری آن را به خدا و محمد ﷺ واگذار کنید.
- هر کس از یهود با ما هم پیمان شود، بی هیچ ستم و تبعیض، از یاری و برابری برخوردار خواهد شد؛ دین یهود از آن ایشان و دین مسلمان از آن مسلمانان است؛ مگر کسی که با پیمان شکنی ستم کند.
- در بیکار با دشمنان، هزینه یهود بر عهده خود آنان و هزینه مسلمانان بر عهده خودشان خواهد بود.
- هم پیمانان باید علیه کسی که به شهر یثرب بتازد، به یاری هم بشتابند.
- هیچ کس نباید به قریش و یاران ایشان پناه دهد.
- درون مدینه برای پذیرندگان این پیمان نامه منطقه امن و حرم<sup>۱</sup> است.
- هرگاه میان متعهدان این پیمان نامه، اختلافی ناگوار و یا درگیری‌ای که خطر تباهی داشته باشد، رخ دهد، بی گمان برای حل و فصل آن باید به خدا و پیامبر روی آورید (نامه‌ها و پیمان‌های سیاسی حضرت محمد ﷺ و اسناد صدر اسلام، ص ۱۰۶-۱۱۱).

**گروه ۱:** چرا برخی از محققان، این پیمان نامه را به عنوان قانون اساسی مدینه النبوی نامیده‌اند؟

**گروه ۲:** حقوق و مسئولیت‌هایی که در این پیمان نامه برای مسلمانان ذکر شده، چه تفاوتی با حقوق و مسئولیت‌های آنان در دوره جاهلی داشت؟

**گروه ۳:** حقوق و مسئولیت‌هایی که این پیمان نامه برای غیر مسلمانان به رسمیت شناخته، بر چه پایه و اصولی استوار بود؟

**گروه ۴:** جایگاه و موقعیت پیامبر از نظر حق حاکمیت و قدرت سیاسی و قضایی در این پیمان نامه چگونه تعریف شده بود؟

۱- شهری که به عنوان حرم با منطقه امن اعلام می‌شد، دارای محدودیت‌های ویژه‌ای از قبیل ممنوعیت جنگ و خونریزی به غیر از وضعیت دفاعی، منع قطع درختان، عدم تعدی به پناهندگان، حرمت مسافران و... بود؛ پیامبر پس از تنظیم پیمان نامه، به تعدادی از یاران خود مأموریت داد که حدود حرم مدینه را نشانه گذاری نمایند.

همان گونه که بیان شد، پیمان نامه مدینه، سرآغاز تأسیس امت و به جهاد، خمس، زکات، جزیه و...، نظام سیاسی، اجتماعی و حکومت اسلامی بود. پس از آن با نزول تدریجی آیات مربوط اقتصاد اسلامی و الگوی حکومتی پیامبر کامل شد.

## مخالفت و دشمنی با امت و حکومت نوپای

### اسلامی

پس از تأسیس حکومت اسلامی، پیامبر و مسلمانان باید خود را برای مقابله با انواع دشمنی‌ها و توطئه‌ها آماده می‌کردند. مشرکان مکه همچنان در رأس مخالفان و دشمنان مسلمانان بودند. علاوه بر آن، با وجود تلاش‌های رسول خدا برای اتحاد سیاسی و همزیستی مسالمت‌آمیز ساکنان مدینه، برخی از افراد و گروه‌های این شهر علیه پیامبر و مسلمانان توطئه می‌کردند. سرآمد آنان، منافقان و یهودیان بودند.

### ۱- مشرکان

پس از هجرت پیامبر و یارانش به مدینه، مشرکان قریش همچنان بزرگ‌ترین و سرسخت‌ترین دشمنان دعوت اسلامی باقی ماندند. قریش همچنین با بسیاری از قبیله‌های شبه‌جزیره عربستان و به‌طور خاص منطقه حجاز، روابط سیاسی و تجاری داشت و می‌توانست آنها را علیه مسلمانان تحریک کند.

بنابراین، در سال نخست هجرت، به دنبال نزول آیات جهاد، رسول خدا تصمیم به تشکیل نیروی نظامی گرفت. در اواخر همان سال، مسلمانان چندین عملیات نظامی و اطلاعاتی محدود در خارج از مدینه انجام دادند. یکی از اهداف این عملیات‌ها، تهدید مسیر تجارت مشرکان مکه به شام و کسب غنیمت بود؛ زیرا آنان اموال مهاجران مسلمان را تصرف و غارت کرده بودند.

در نتیجه تداوم سیاست تعقیب کاروان‌های تجاری قریش توسط مسلمانان، سرانجام در سال دوم هجرت، جنگ بزرگی میان سپاه اسلام و لشکریان مشرک در جایی موسوم به بدر صورت گرفت. در این جنگ، حدود ۳۰۰ رزمنده مسلمان بر ۹۵۰ جنگجوی قریش پیروز شدند. غزوه بدر ضربه سنگین و جبران‌ناپذیری بر قریش وارد آورد و قدرت و موقعیت آنان را در منطقه حجاز

تضعیف کرد. پس از آن، ساکنان آن منطقه گرایش بیشتری به رسول خدا و اسلام نشان دادند.

در سال‌های سوم و پنجم هجرت، سپاهی بزرگ از جنگجویان قبیله قریش و قبیله‌های هم‌پیمان آن، به قصد جبران شکست بدر و نابودی اسلام راهی مدینه شدند. فرماندهی سپاه قریش در این لشکرکشی‌ها به عهده ابوسفیان بود. مشرکان در غزوه احد به موفقیتی نسبی دست یافتند، اما در جنگ خندق با احزاب با وجود اینکه تمام نیرو و امکانات مادی و معنوی خود را بسیج کرده بودند، ناکام ماندند.



صف آرایبی مشرکان و مسلمانان در جنگ خندق

۱- «به کسانی که جنگ بر آنان تحمیل گردیده، اجازه جهاد داده شده است؛ چراکه مورد ستم قرار گرفته‌اند و خداوند بر یاری آنها تواناست. همان‌ها که از خانه و شهر خود به ناحق رانده شدند، جز اینکه می‌گفتند: پروردگار ما خدای یکتاست...» (سوره حج، آیات ۳۹ و ۴۰).

## کاوش خارج از کلاس

به چند گروه تقسیم شوید و با استفاده از منابعی که دبیر به شما معرفی می‌کند، درباره یکی از غزوه‌های بدر، احد، بنی‌نضیر، خندق، بنی‌قریظه، خیبر، مته، فتح مکه، حنین و تبوک، مطالعه و تحقیق کنید و دلایل بروز، نتیجه نظامی و پیامدهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی هر جنگ را استخراج و فهرست کنید.

### ۲- منافقان

آیات قرآن، کتاب‌های سیره و منابع حدیثی به برخی از خصوصیات و رفتارهای منافقان مدینه اشاره کرده‌اند. سردسته آنان عبدالله بن ابی بود که پیش از هجرت، گروه‌هایی از مردم یترب قصد داشتند او را به ریاست شهرشان برگزینند. او پس از پیروزی مسلمانان در جنگ بدر، اظهار مسلمانی کرد؛ اما نقش وی در بسیاری از فتنه‌ها و آشوب‌ها آشکار است. هنگامی که رسول خدا تصمیم به محاصره یهودیان بنی‌نضیر گرفت، سردسته منافقان، یهودیان را تشویق به مقاومت کرد و به آنان وعده یاری داد. عبدالله بن ابی همچنین می‌کوشید که انصار را علیه مهاجران تحریک نماید. او حتی در غزوه‌های احد و تبوک، به همراه یارانش از سپاه اسلام جدا شد و در جنگ شرکت نکرد.

### ۳- یهودیان

اگرچه رسول خدا با یهودیان مدینه پیمان صلح و اتحاد بسته بود، اما برخی از سران یهودی، به خصوص رؤسای سه قبیله بزرگ آنان<sup>۱</sup>، هرگاه فرصتی پیش می‌آمد، علیه حکومت اسلامی کارشکنی می‌کردند و با دشمنان آن به همکاری می‌پرداختند. یهودیان همچنین از هیچ کوششی برای زنده کردن کینه و دشمنی میان مسلمانان دریغ نمی‌کردند<sup>۲</sup>. با تداوم دسیسه‌گری‌های یهودیان علیه مسلمانان، پیامبر ناگزیر از برخورد با آنان شد و طی سه لشکرکشی و محاصره نظامی، به حضور قبیله‌های پیمان‌شکن و توطئه‌گر یهودی در مدینه پایان داد. علاوه بر آن، تغییر قبیله مسلمانان از بیت‌المقدس به سوی مکه، یکی دیگر از اقداماتی بود که به فرمان الهی و در پی بهانه‌جویی یهودیان انجام گرفت.

## گسترش و تحول امت و حکومت پیامبر

ناکامی قریش در جنگ خندق و کاهش فعالیت‌های نظامی آنان علیه اسلام، زمینه مساعدی برای نشر اسلام در میان قبیله‌های منطقه حجاز و گسترش محدوده حکومت پیامبر فراهم آورد.

### صلح حدیبیه و پیامدهای آن

در ذی‌القعدة سال ششم هجرت، پیامبر به همراه جمعی از مسلمانان، لباس احرام پوشیدند و به منظور انجام مراسم حج راهی مکه شدند. مشرکان قریش مانع ورود آن حضرت و پیروانش به مکه شدند. پس از مذاکراتی که میان دو طرف انجام گرفت، در حدیبیه<sup>۳</sup>، پیمان صلحی میان مسلمانان و مشرکان بسته شد. قرآن این صلح را فتح و پیروزی آشکار برای اسلام معرفی کرده است.

۱- بنی‌قینقاع، بنی‌نضیر و بنی‌قریظه.

۲- یکی از شاعران یهودی اشعاری درباره جنگ بُعث سرود که اگر تدبیر پیامبر نبود، تبدیل به فتنه‌ای بزرگ میان اوس و خزرج می‌شد. جنگ بُعث یکی از جنگ‌های طولانی و خونین میان اوس و خزرج در دوران پیش از اسلام بود.

۳- محلی در ۲۲ کیلومتری غرب مکه بر سر راه جده.



### بررسی شواهد و مدارک

بندهایی از پیمان صلح حدیبیه را بخوانید و استدلال نمایید که چرا آثار و نتایج آنها به سود مسلمانان بود :

- به مدت ده سال بین قریش مکه و یاران محمد ﷺ، متارکه جنگ خواهد بود.
- از سال بعد، هرکس از یاران محمد ﷺ که به قصد حج یا عمره و یا تجارت به مکه آید، جان و مالش در امان است.
- هرکس می خواهد به محمد ﷺ پیوندد و با او هم پیمان شود، چنان کند و هرکس می خواهد به قریش پیوندد و با ایشان هم پیمان شود، چنان کند.

### اعلان براءت از مشرکان

استقبال گسترده قبیله‌های مهم شبه جزیره عربستان از حکومت اسلامی، پیامبر و مسلمانان را در موقعیتی قرار داد که برای ریشه کن کردن شرک و بت پرستی اقدام کنند. بنابراین، با نزول سوره براءت (توبه) در آخرین ماه‌های سال نهم هجری، رسول خدا به علی علیه السلام مأموریت داد که برای ابلاغ سوره براءت عازم مکه شود. پس از آن مکه و خانه خدا، به عنوان حرم اسلامی اعلام گردید و مشرکان حق نداشتند به آنجا وارد شوند.

### حجة الوداع

حضرت محمد ﷺ در سال دهم هجری مراسم حج را به همراه جمعیت زیادی از مسلمانان برگزار کرد. در آن زمان، بیشترین نگرانی آن حضرت مربوط به آینده امت اسلامی بود. از این رو، رسول خدا پس از پایان مراسم حج و هنگام بازگشت به مدینه، در مکانی به نام غدیر خم، طی خطبه ای طولانی، مهم ترین وصیت خود را ایراد کرد. آن حضرت در این خطبه، ضمن معرفی علی علیه السلام به جانشینی خویش، ختم نزول آیات قرآن و اتمام رسالت خود را اعلام کرد.

رسول خدا در واپسین روزهای زندگانی خود دستور داد سپاه اسلام به منظور مقابله با تهدیدات رومیان به سوی سرحدات شام

پس از پیمان صلح حدیبیه، حضرت محمد ﷺ، سران امپراتوری‌ها و دولت‌های بزرگ را به اسلام دعوت کرد. به همین منظور، سفیران رسول خدا نامه‌های آن حضرت را به پادشاهان ایران، روم، غسان، مصر و حبشه و رؤسای برخی قبیله‌های بزرگ عرب رساندند.

طی سال‌های هفتم و هشتم هجری، تعدادی از حاکمان محلی در گوشه و کنار شبه جزیره عربستان مانند عمان، بحرین، نجران و یمن یا به اسلام گرویده و یا با بستن پیمان و پرداخت جزیه، تابع حکومت مدینه شدند.

### فتح مکه و پیامدهای آن

حدود دو سال پس از پیمان حدیبیه، قریش این پیمان را نقض کرد. از این رو، پیامبر به سرعت سپاهی مرکب از ده هزار تن را برای فتح مکه بسیج کرد. در رمضان سال هشتم هجرت، مکه به صورت مسالمت آمیزی، فتح و کعبه از بت‌ها پاکسازی شد. پس از آن قبیله‌های اطراف آن شهر نیز به تدریج اسلام را پذیرفتند. مورخان سال نهم هجری را سال وفود<sup>۱</sup> یا سال اسلام آوردن قبیله‌ها نامیده‌اند. در این سال هیئت‌های نمایندگی قبیله‌های مختلف عرب از هر سو به مدینه آمدند و ضمن پذیرش اسلام، فرمانبرداری خود را از رسول خدا اعلام کردند.

۱- وفود، جمع وفد به معنی هیئت نمایندگی یا هیئت اعزامی است.

### سپاه و مدیریت امور نظامی

در حکومت پیامبر، جهاد و دفاع وظیفه تمام مسلمانانی بود که توانایی انجام آن را داشتند. مسلمانان به خاطر حضور در سپاه و شرکت در جنگ حقوق نمی گرفتند، اما از غنیمت‌های جنگی سهم خود را دریافت می کردند. هزینه تأمین جنگ افزارهای نظامی مانند سلاح، اسب و سایر تجهیزات جنگی نیز به عهده جنگاوران بود. رسول خدا، همواره به نظم و آمادگی رزمی مسلمانان اهمیت می داد و بر آموزش های نظامی سپاه نظارت دقیق داشت.

### تعلیم و تربیت

اسلام تأکید فراوانی بر کسب علم و دانش دارد. رسول خدا نیز توجه خاصی به تعلیم و تربیت داشت و آن را در اولویت قرار داده بود. آن حضرت پس از جنگ بدر، شرط آزادی هر یک از اسیران باسواد را آموزش خواندن و نوشتن به ده تن از مسلمانان تعیین کرد. پیامبر، مرتب معلمانی را برای تعلیم قرآن و احکام اسلام به سوی شهرها و قبایل مختلف می فرستاد. همچنین احادیثی از رسول خدا درباره لزوم کسب علم و دانش نقل شده است.

حرکت کند و اُسامة بن زید را که در آغاز جوانی بود به فرماندهی آن سپاه منصوب کرد؛ اما به دلیل مخالفت برخی از صحابه، این دستور پیامبر در زمان حیات آن حضرت اجرا نشد.

حضرت محمد ﷺ، سرانجام در ۲۸ صفر سال ۱۱ در مدینه النبی رحلت کرد و در همان شهر به خاک سپرده شد.

### روش حکومت داری حضرت محمد ﷺ

نظام حکومتی را که پیامبر در مدینه بر پایه امت اسلامی بنیان نهاد، بسیار ساده و فاقد تشکیلات و سلسله مراتب گسترده بود. رسول خدا، کاخ و نگهبان شخصی نداشت و در دوران زمامداری او از تشریفات و تجملات مرسوم در دربار پادشاهان و سایر فرمانروایان خبری نبود. آن حضرت مسجد النبی را در مدینه پایگاه حکومتی خویش قرار داد. مسجد، محل عبادت، آموزش و انجام امور سیاسی، اداری و نظامی به شمار می رفت. پیامبر، در خیلی از مسائل حکومتی به ویژه جنگ و صلح، پس از مشورت با اصحاب تصمیم گیری می کرد. برای مثال، پیش از جنگ احد، با یارانش درباره چگونگی مقابله با مشرکان به مشورت پرداخت. نظر پیامبر بر آن بود که در مدینه با دشمن روبه رو شوند، اما تسلیم نظر اکثریت جوانان شد که می خواستند در بیرون از شهر با سپاه دشمن بجنگند.

## فعالیت ۸

با یکدیگر همفکری نمایید و مضمون دو حدیث مشهور پیامبر را درباره علم آموزی، به فارسی بیان کنید.

### منابع مالی و شیوه گردآوری و توزیع آنها

و جزیه بودند. آیات قرآن چگونگی دریافت و توزیع این اموال را مشخص کرده بود. پیامبر برای گردآوری، حفظ و توزیع اموال فوق، افرادی را برمیگزید. چهار پنجم غنایم جنگی میان جنگاوران تقسیم می شد و یک پنجم آن (خمس)، به خدا، رسول،

زندگی اقتصادی مسلمانان در زمان رسول خدا، ساده بود و پیامبر با اموال محدودی که در اختیار داشت به اداره امور می پرداخت. از جمله این اموال، غنایم جنگی، زکات (صدقات)

خویشان او، یتیمان، فقیران و در راه ماندگان تعلق داشت. جزیه، مالیات سرانه‌ای بود که به مردان بالغ اهل کتاب (یهودیان، مسیحیان و زرتشتیان) که به لحاظ مالی توانایی پرداخت آن را داشتند، تعلق می‌گرفت. زکات را باید مسلمانان پرداخت نمایند. علاوه بر آنها، پیامبر پس از آنکه مناطق یهودی‌نشین مانند خیبر را به جنگ گشود، به یهودیان ساکن آنجا اجازه داد همچنان بر روی زمین‌های آن منطقه کشاورزی کنند و نیمی از محصول سالانه را به حکومت اسلامی بپردازند.

### خلق و خوی رسول خدا

پیامبر در میان مردم و با مردم زندگی می‌کرد. تنها چیزی که او را از دیگر مردم متمایز می‌ساخت این بود که پروردگار او را برگزیده و وحی خویش را بر قلب آن حضرت نازل کرده بود. رسول خدا چهره‌ای گشاده و خنده‌رو و قلبی مهربان داشت.

آن حضرت زیاد سخن نمی‌گفت و زبان به دشنام و بدگویی نمی‌گشود. با همسران خویش مدارا می‌کرد و اهل بیت خود را گرمی می‌داشت. آن حضرت با دشمنان خود، پس از تسلیم شدن، با ملامت رفتار می‌کرد و در صدد انتقام‌جویی بر نمی‌آمد. برای نمونه پس از فتح مکه، هنگامی که قریش سر تسلیم فرود آوردند، از گناه آنان و ستمی که به او و مسلمانان کرده بودند، چشم‌پوشی کرد.

خوراک، پوشاک و مسکن آن حضرت بسیار ساده بود. روایات متعددی در نکوهش زیاده‌روی در خوراک و پوشاک از آن حضرت نقل شده است. رسول خدا علاقه و رغبتی فراوان به پاکیزگی و نظافت داشت. قرآن از سجایای اخلاقی پیامبر، به‌عنوان «خُلُقِ عَظِيمٍ» و «اسوه» دیگر مردمان یاد کرده است.

### بیشتر بدانیم



حضرت علی عليه السلام شیوه زندگی و خوی و رفتار رسول خدا را چنین وصف کرده است: «... او که درود خدا بر او باد، روی زمین [غذا] می‌خورد و چون بندگان می‌نشست و به دست خود پای‌افزار خویش را پینه می‌بست و جامه خود وصله می‌نمود... پس به دل خود از دنیا روی گرداند و یاد آن را در خاطر خود میراند و دوست داشت که زینت دنیا از او نهان ماند تا زیوری از آن بر ندارد. دنیا را پایدار نمی‌دانست و در آن امید ماندن نداشت. پس آن را از خود برون کرد و دل از آن برداشت...» (نهج‌البلاغه، خطبه ۱۶۰)

### پرسش‌های نمونه

- ۱ به نظر شما چرا بعد از فتح مکه، شرط مهاجرت به مدینه از شروط بیعت و مسلمانی برداشته شد؟
- ۲ هدف رسول خدا از برقراری پیوند برادری میان مسلمانان چه بود؟ و این اقدام چه نتایج عاطفی و اجتماعی داشت؟
- ۳ سه مورد از اقدامات منافقان را در مدینه علیه پیامبر و مسلمانان فهرست کنید.
- ۴ منابع درآمد حکومت اسلامی در زمان پیامبر را نام برده و شیوه تأمین و توزیع هر یک از آنها را ذکر کنید.
- ۵ مآخذی را که در این درس به آنها استناد شده است، فهرست و در دو بخش منابع و تحقیقات طبقه‌بندی نمایید.